North Asian International Research Journal of Social Science & Humanities

ISSN: 2454-9827 Vol. 10, Issue-2 February -2024

IRJIF I.F. : 3.015

Index Copernicus Value: 57.07 Indian Citation Index Thomson Reuters ID: S-8304-2016

NAIRJC A Peer Reviewed Refereed Journal

महाराष्ट्रातील दलित, आदिवासी समाजातील सामाजिक समावेशन, बदल, आव्हाने व सामाजिक मध्यस्थी विशेष संदर्भ वाशिम जिल्हा

डॉ. रविंद्र श्रावण मडावी
सहा. प्राध्यापक
श्री सरस्वती समाजकार्य महाविद्यालय, वाशिम

सार :

या संशोधनात महाराष्ट्रातील दलित आणि आदिवासी समाजाच्या सामाजिक समावेशनाची स्थिती , त्यातील झालेले बदल, विद्यमान आव्हाने तसेच सामाजिक मध्यस्थीची भूमिका यांचा सखोल अभ्यास करण्यात आला आहे. विशेषतः वाशिम जिल्ह्यातील ग्रामीण आणि आदिवासी वस्तीमध्ये शिक्षण , आरोग्य, रोजगार, राजकीय सहभाग, शासकीय योजनांचा लाभ, जातीय भेदभाव, संसाधनांवरील प्रवेश आणि सामाजिक प्रतिष्ठा या बाबींमध्ये असलेल्या विषमता अभ्यासल्या गेल्या. प्राथमिक सर्वेक्षण , समूहचर्चा आणि मुलाखतींमधून असे निदर्शनास आले की शासकीय धोरणे , स्वयंसेवी संस्था आणि स्थानिक नेतृत्वाच्या पुढाकारामुळे सामाजिक समावेशनात काही सकारात्मक बदल घडले असले तरी आर्थिक असुरक्षितता , डिजिटल दरी, शैक्षणिक मागासलेपणा, भूमिहीनता, सांस्कृतिक उपेक्षा आणि सामाजिक पूर्वग्रह ही आव्हाने अद्यापही कायम आहेत. सामाजिक मध्यस्थी —विशेषतः स्थानिक गुरुजी , स्वयंसेवी कार्यकर्ते, पंचायत प्रतिनिधी आणि युवा संघटनांचे प्रयत्न —समाजातील संघर्ष, भेदभाव कमी करणे आणि संसाधनांपर्यंत पोहोच वाढवणे यासाठी महत्त्वपूर्ण घटक असल्याचे संशोधनातून स्पष्ट झाले. एकूणच , वाशिम जिल्ह्यातील दलित व आदिवासी समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी सर्वसमावेशक योजनांची अंमलबजावणी , प्रभावी मध्यस्थी यंत्रणा आणि समुदायसहभागावर आधारित धोरणांची आवश्यकता असल्याचे संशोधन सुचविते.

प्रस्तावना

महाराष्ट्र हा विविध सांस्कृतिक , सामाजिक आणि आर्थिक पार्श्वभूमी असलेल्या लोकसंख्येचा राज्य आहे. परंतु , राज्यातील दलित व आदिवासी समुदाय अनेक दशके सामाजिक , आर्थिक आणि शैक्षणिक दृष्ट्या वंचित राहिलेले आहेत. या समुदायांमध्ये सामाजिक समावेशनाचा अभाव , आरक्षणाच्या उपलब्ध संधींचा पूर्ण वापर न होणे , स्थानिक स्तरावर जातीय भेदभाव, आर्थिक दुर्बळता आणि सामाजिक पूर्वग्रह ही आव्हाने दिसून येतात.

विशेषतः वाशिम जिल्हा हा महाराष्ट्रातील आदिवासी आणि दलित समाजाची लक्षणीय उपस्थिती असलेला जिल्हा आहे. येथे सामाजिक समावेशनाचे स्वरूप , बदलाची प्रक्रिया आणि सामजिक मध्यस्थीची भूमिका इतर जिल्ह्यांपेक्षा वेगळी आहे. सामाजिक बदलाच्या प्रक्रियेत स्थानिक संस्था , स्वयंसेवी संघटना, शैक्षणिक संस्थांद्वारे चालविलेले प्रकल्प तसेच सरकारी योजना महत्त्वाची भूमिका बजावतात. मात्र, सामाजिक समावेशनात अद्याप अनेक अडथळे आहेत ज्यामुळे या समाजाचा समग्र विकास प्रभावित होतो.

या संशोधनाचा मुख्य उद्देश वाशिम जिल्ह्यातील दलित व आदिवासी समाजातील सामाजिक समावेशनाचे स्वरूप , सामाजिक बदलाची गती, सामजिक अडथळे आणि सामाजिक मध्यस्थीची प्रभावी भूमिका यांचा अभ्यास करणे आहे. विशेषतः, स्थानिक संदर्भातील सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक घटकांचा या समुदायांवरील परिणाम समजून घेणे हा या अभ्यासाचा प्रमुख हेतू आहे.

संशोधनाची गरज व महत्व :

वाशिम जिल्हा, महाराष्ट्रातील एक सामाजिकदृष्ट्या बहुलता असलेला जिल्हा आहे , जिथे दलित आणि आदिवासी समाज परंपरागत स्वरूपात सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक दृष्ट्या मागास राहिलेले आहेत. या समाजातील लोकांमध्ये सामाजिक समावेशनाच्या प्रक्रियेची स्थिती , बदलाचे स्वरूप आणि त्यांना भेडसावणारी आव्हाने याबाबत सखोल माहिती असणे अत्यंत आवश्यक आहे. सामाजिक समावेशनामुळेच व्यक्तींचा सामाजिक दर्जा , जीवनमान आणि सामाजिक न्याय सुनिश्चित होतो, तसेच त्यांच्या आत्मसन्मान व सक्षमीकरणातही भर पडते. परंतु, वाशिम जिल्ह्यातील दलित व आदिवासी समाज विविध कारणांमुळे अजूनही अनेक सामाजिक व आर्थिक अडथळ्यांचा सामना करीत आहे. या संदर्भात, सामाजिक मध्यस्थी (community mediation) चे कार्य, सामाजिक बदल घडवून आणण्याची क्षमता, तसेच समाजातील संघर्ष कमी करण्याची भूमिका अभ्यासणे महत्त्वाचे ठरते. या संशोधनाद्वारे या समुदायाच्या जीवनातील प्रत्यक्ष अनुभव , समावेशनाच्या अडचणी, बदलाचे स्वरूप आणि सामाजिक मध्यस्थीच्या कार्यक्षेत्राचे विवेचन करता येईल. तसेच , या अभ्यासातून धोरणकर्त्यांना , समाजकार्यकर्त्यांना आणि स्थानिक प्रशासनाला या समाजासाठी प्रभावी योजना आखण्यास मार्गदर्शन मिळेल. त्यामुळे, वाशिम जिल्ह्यातील दलित व आदिवासी समाजाच्या सामाजिक समावेशनासंबंधी स्थिती, आव्हाने व बदल समजून घेणे हा अभ्यासस्त्र अत्यंत उपयुक्त आणि आवश्यक ठरतो.

संशोधनाची उदिदष्टे

1) *सामाजिक समावेशनाचे स्वरूप आणि बदल तपासणे*
2) *सामाजिक व आर्थिक आव्हाने ओळखणे*
3) *सामाजिक मध्यस्थी आणि हस्तक्षेपांचे मूल्यांकन*

परिकल्पना

1) *वाशिम जिल्ह्यातील दलित आणि आदिवासी समाजातील सामाजिक समावेशनाची पातळी शैक्षणिक स्तर , आर्थिक परिस्थिती आणि स्थानिक प्रशासनाच्या सामाजिक योजनांशी सकारात्मकरित्या संबंधित आहे.*

2) *दलित व आदिवासी समाजात सामाजिक बदलाची प्रक्रिया हळूहळू होत आहे , आणि पारंपरिक सामाजिक व जातीभेदामुळे या समाजाचे पूर्ण समावेशन अडथळयांमुळे प्रभावित होत आहे.*
3) *सामाजिक मध्यस्थी (जसे की ग्रामपंचायत , स्वयंसेवी संस्था , आणि सामाजिक नेते) दलित व आदिवासी समाजाच्या सामाजिक समावेशनात महत्वाची भूमिका बजावतात , आणि त्यांचा सहभाग वाढल्यास समाजातील भेदभाव कमी होतो.*

व्याप्ती व मर्यादा

हा अभ्यास वाशिम जिल्ह्यातील दलित व आदिवासी समाजाच्या सामाजिक समावेशनावर केंद्रित आहे . यात सामाजिक समावेशनाचे विविध पैलू , जसे की शैक्षणिक , आर्थिक, सांस्कृतिक व राजकीय सहभाग , यांचा अभ्यास केला जाईल. तसेच या समाजात घडत असलेले सामाजिक बदल , बदलाचे स्वरूप, आणि त्यावर समाजातील इतर घटकांचा प्रभाव यांचा सखोल अभ्यास केला जाईल. अभ्यासात सामाजिक मध्यस्थीचे प्रकार, जसे की स्थानिक नेतृत्व, स्वयंसेवी संस्था, सामाजिक कार्यकर्ते, व शासकीय योजनांचा प्रभाव यांचाही विचार केला जाईल. हा अभ्यास स्थानिक परिस्थितीवर आधारित असल्याने विशेषत: वाशिम जिल्ह्यातील दलित आणि आदिवासी समुदायांचे अनुभव , आव्हाने, तसेच समावेशाच्या प्रक्रियेत येणाऱ्या अडचणी यांचा अभ्यास करण्यास उपयुक्त ठरेल.

हा अभ्यास केवळ वाशिम जिल्ह्यापुरता मर्यादित आहे, त्यामुळे त्याचे निष्कर्ष महाराष्ट्रातील इतर जिल्ह्यांमध्ये सरळ लागू होऊ शकणार नाहीत. अभ्यासात वापरलेली माहिती प्रतिनिधी नमुने व स्थानिक मुलाखतींवर आधारित असल्यामुळे पूर्ण समाजाचे सर्वसमावेशक चित्र दाखवणे शक्य नाही. शिवाय , सामाजिक समावेशनाच्या प्रक्रियेत सतत बदल होत असल्यामुळे अभ्यासाचा निष्कर्ष काही प्रमाणात वेळोवेळी बदलू शकतो. या अभ्यासात सर्वाधिक गुप्त किंवा संवेदनशील माहितीचा समावेश न करता, उपलब्ध माहिती आणि प्रत्यक्ष निरीक्षणांवर आधारित निष्कर्ष मांडले जातील.

संशोधन पध्दती :

या संशोधन अभ्यासात महाराष्ट्रातील दलित व आदिवासी समाजातील सामाजिक समावेशन , बदल, आव्हाने आणि सामाजिक मध्यस्थी यांचा अभ्यास वाशिम जिल्हा या विशेष संदर्भात केला गेला आहे. संशोधनासाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धती वापरण्यात आली आहे , ज्यामध्ये समाजातील विद्यमान परिस्थिती , सामाजिक बदल आणि समावेशनाच्या प्रक्रियेचे वास्तव परिस्थितीवर आधारित सविस्तर विश्लेषण केले जाते. या अभ्यासाची जनसंख्या वाशिम जिल्ह्यातील दलित व आदिवासी कुटुंबांमध्ये निश्चित करण्यात आली असून , नमूना (sample) म्हणून ७५ कुटुंबांचा निवड करण्यात आला आहे, ज्यामुळे स्थानिक समाजातील अनुभव व परिस्थिती यांचे प्रतिनिधित्व योग्य प्रकारे करता येईल. संशोधनाच्या साधनांमध्ये स्वनिर्मित प्रश्नावली व मुलाखतीच्या स्वरूपातील साधनांचा वापर केला गेला आहे , ज्याद्वारे सामाजिक समावेशनाच्या विविध पैलूंवर माहिती गोळा करण्यात आली आहे. गोळा केलेल्या माहितीचे विश्लेषण तांत्रिक व सांख्यिकीय पद्धतींनी केले गेले असून, यामध्ये विषयानुरूप गुणात्मक व प्रमाणात्मक विश्लेषणाची पद्धत अवलंबण्यात आली आहे. या प्रकारच्या वर्णनात्मक विश्लेषणाद्वारे दलित व आदिवासी समाजातील सामाजिक बदल, अडचणी, सामाजिक मध्यस्थीचे स्वरूप व त्यांचा परिणाम समजून घेणे शक्य झाले आहे.

तथ्यांचे विश्लेषण व अर्थनिर्वचन

उदिदष्ट क्र. 1 वाशिम जिल्ह्यातील दलित व आदिवासी समाजामधील सामाजिक समावेशनाची सद्यस्थिती आणि गेल्या काही वर्षांत घडलेल्या बदलांचा अभ्यास करणे.

सारणी क्र. 1.1 सामाजिक समावेशनाचे स्वरूप आणि बदलाचे दर्शविणारी सारणी

क्र.	घटक / बदलाचे क्षेत्र	सुधारणा / बदलाचे स्वरूप	पूर्णपणे समाविष्ट	अंशतः समाविष्ट	समावेश नाही	एकूण
1	शैक्षणिक संधी	शाळा/कॉलेजमध्ये प्रवेश	30	25	20	75
			40.00	33.33	26.67	100%
2	रोजगार/व्यवसाय	सरकारी/खाजगी क्षेत्रात रोजगार	20	30	25	75
			26.67	40.00	33.33	100%
3	सामाजिक संबंध	गावातील सामाजिक कार्यक्रम, उत्सवात सहभाग	25	35	15	75
			33.33	46.67	20.00	100%
4	राजकीय सहभाग	ग्रामसभा, पंचायत सदस्य	15	20	40	75
			20.00	26.67	53.33	100%
5	आरोग्य व सुविधा	सरकारी आरोग्य केंद्रे, योजनांचा लाभ	35	25	15	75
			46.67	33.33	20.00	100%
6	जातीवाद / भेदभाव	समाजातील भेदभाव कमी होणे	10	30	35	75
			13.33	40.00	46.67	100%

सारणी क्र. 1.1 मध्ये सामाजिक समावेशनाच्या विविध घटकांमध्ये सुधारणा किंवा बदलाचे स्वरूप मोजलेले आहे. यात पूर्णपणे समाविष्ट, अंशतः समाविष्ट, आणि समावेश नाही या तीन श्रेण्या वापरल्या आहेत. यामध्ये शैक्षणिक संधीच्या बाबतीत शाळा किंवा कॉलेजमध्ये प्रवेशाच्या बाबतीत , 40% लोक पूर्णपणे समाविष्ट आहेत , तर 33.33% अंशतः समाविष्ट आहेत आणि 26.67% लोकांचा समावेश नाही. हे दर्शवते की शैक्षणिक क्षेत्रात सामाजिक समावेशनाची पातळी तुलनेने चांगली आहे, तरीही काही प्रमाणात अजूनही सर्वांचा समावेश झालेला नाही.

रोजगार/व्यवसायाच्या बाबतीत सरकारी किंवा खाजगी क्षेत्रात रोजगाराच्या बाबतीत, फक्त 26.67% पूर्णपणे समाविष्ट आहेत, तर 40% अंशतः समाविष्ट आहेत आणि 33.33% लोकांचा समावेश नाही. याचा अर्थ असा की रोजगार क्षेत्रात सामाजिक समावेशन अजूनही अपूर्ण आहे.

सामाजिक संबंधा च्या बाबतीत गावातील सामाजिक कार्यक्रम किंवा उत्सवात सहभागाबाबत , 33.33% पूर्णपणे समाविष्ट असून 46.67% अंशतः समाविष्ट आहेत. फक्त 20% लोकांचा समावेश नाही, जे दर्शवते की सामाजिक सहभागात तुलनेने सुधारणा झाली आहे.

राजकीय सहभागा च्या बाबतीत ग्रामसभा किंवा पंचायत सदस्य म्हणून सहभागाबाबत , फक्त 20% लोक पूर्णपणे समाविष्ट आहेत, 26.67% अंशतः समाविष्ट आहेत, तर 53.33% लोकांचा समावेश नाही. हे दर्शवते की राजकीय क्षेत्रात सामाजिक समावेशन अजूनही कमी आहे.

आरोग्य व सुविधां च्या बाबतीत: सरकारी आरोग्य केंद्रे किंवा योजनांचा लाभ घेण्यात 46.67% पूर्णपणे समाविष्ट आहेत, 33.33% अंशतः आणि 20% लोकांचा समावेश नाही. यावरून आरोग्य क्षेत्रात सामाजिक समावेशन अपेक्षेपेक्षा चांगले आहे.

जातीवाद/भेदभावाच्या बाबतीत: समाजातील भेदभाव कमी होण्याच्या बाबतीत , फक्त 13.33% पूर्णपणे समाविष्ट आहेत, 40% अंशतः समाविष्ट आहेत, तर 46.67% लोकांचा समावेश नाही. याचा अर्थ जातीय भेदभाव अजूनही समाजात मोठ्या प्रमाणावर विद्यमान आहे.

सामाजिक समावेशनाचा स्तर घटकानुसार बदलतो. शैक्षणिक संधी आणि आरोग्य सुविधांमध्ये समावेशन तुलनेने जास्त आहे, तर रोजगार , राजकीय सहभाग , आणि जातीय भेदभावाच्या बाबतीत अजूनही सुधारणा आवश्यक आहे. सामाजिक सहभाग अंशतः चांगला दिसतो , पण राजकीय सहभागात सुधारणा खूपच कमी आहे. हा डेटा सामाजिक धोरणे आखताना आणि सुधारणा उपाययोजना ठरवताना महत्त्वाचा ठरतो.

उदिदष्ट क्र. 2 समाजासमोर येणारी सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक व सांस्कृतिक आव्हाने समजून घेणे आणि त्यांचा समाजावर होणारा परिणाम तपासणे.

सारणी क्र. 1.2 सामाजिक व आर्थिक आव्हानांचे विवरण दर्शविणारी सारणी

आव्हानाचा प्रकार	फार गंभीर	गंभीर	मध्यम	कमी	फार कमी	एकूण
सामाजिक आव्हाने	15	20	25	10	5	75
	20.00	26.67	33.33	13.33	6.67	100%
आर्थिक आव्हाने	20	25	15	10	5	75
	26.67	33.33	20.00	13.33	6.67	100%
शैक्षणिक आव्हाने	10	20	30	10	5	75
	13.33	26.67	40.00	13.33	6.67	100%
सांस्कृतिक आव्हाने	5	15	25	20	10	75
	6.67	20.00	33.33	26.67	13.33	100%

वरील सारणीमध्ये सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक आव्हानांचे स्वरूप स्पष्ट केले आहे. सामाजिक आव्हानांमध्ये सर्वाधिक लोक मध्यम आणि गंभीर श्रेणीत असून , जवळजवळ अर्ध्या लोकांना या प्रकारच्या आव्हानांचा अनुभव होत आहे. हे दर्शवते की समाजातील सहभाग , सामाजिक दबाव आणि संबंध व्यवस्थापन या बाबींमध्ये अनेकांना अडचणी येत आहेत. आर्थिक आव्हाने तुलनेने गंभीर स्वरूपाची असून, तब्बल 60% लोक फार गंभीर किंवा गंभीर श्रेणीत येतात, हे आर्थिक स्थिरतेसाठी तत्पर उपाययोजना गरजेचे असल्याचे सूचित करते.

शैक्षणिक आव्हाने मुख्यत्वे मध्यम ते गंभीर श्रेणीत असून, 40% लोक मध्यम आणि 40% लोक गंभीर श्रेणीत आहेत; हे शिक्षणाच्या दर्जा, मार्गदर्शन आणि शैक्षणिक संसाधनांच्या उपलब्धतेवर सुधारणा करणे आवश्यक असल्याचे दर्शवते.

सांस्कृतिक आव्हाने तुलनेने कमी गंभीर आहेत , जिथे बहुतांश लोक कमी किंवा मध्यम श्रेणीत सांस्कृतिक अडचणी अनुभवतात. त्यामुळे सांस्कृतिक आव्हानांचे परिणाम तुलनेने मर्यादित असून , जास्तीत जास्त लोक सहजतेने त्यांना हाताळू शकतात.

एकूणतः, या विश्लेषणावरून असे दिसून येते की आर्थिक आणि सामाजिक आव्हाने अधिक गंभीर आहेत , तर शैक्षणिक आव्हाने मध्यम ते गंभीर स्वरूपात आहेत आणि सांस्कृतिक आव्हाने तुलनेने कमी गंभीर आहेत. त्यामुळे धोरणात्मक दृष्टिकोनातून आर्थिक आणि सामाजिक क्षेत्रातील आव्हानांवर प्राधान्य देणे गरजेचे आहे , तसेच शैक्षणिक सुधारणा आणि सांस्कृतिक संवर्धन देखील महत्त्वाचे आहे.

उदिदष्ट क्र. 3 शासन, सामाजिक संस्था व स्थानिक नेतृत्वाद्वारे केलेल्या सामाजिक मध्यस्थी , कार्यक्रम व हस्तक्षेपांच्या परिणामकारकतेचे विश्लेषण करणे.

सारणी क्र. 1.3 सामाजिक मध्यस्थी आणि हस्तक्षेपांचे परिणामाचे विवरण दर्शविणारी सारणी

सामाजिक मध्यस्थी / हस्तक्षेपाचे प्रकार	नमुना आकार	अत्यंत परिणामकारक	परिणाम कारक	थोडासा परिणामकारक	परिणाम हीन	टिपणे निरीक्षणे
शासनाच्या कार्यक्रमांचे हस्तक्षेप	25	10 (40%)	12 (48%)	3 (12%)	0 (0%)	लोकांना सेवा उपलब्धता चांगली वाटली
सामाजिक संस्थांचे हस्तक्षेप	20	8 (40%)	9 (45%)	2 (10%)	1 (05%)	समुदायातील सहभाग वाढला
स्थानिक नेतृत्वाद्वारे केलेली मध्यस्थी	30	15 (50%)	10 (33.3%)	4 (13.3%)	1 (3.4%)	स्थानिक समस्या लवकर सुटल्या

वरील सारणीमध्ये सामाजिक मध्यस्थी आणि हस्तक्षेपांचे परिणाम तीन प्रकारांमध्ये मोजले आहेत: शासनाच्या कार्यक्रमांचे हस्तक्षेप, सामाजिक संस्थांचे हस्तक्षेप , आणि स्थानिक नेतृत्वाद्वारे केलेली मध्यस्थी. प्रत्येक प्रकारासाठी नमुना आकार, परिणामकारकतेच्या श्रेणींमध्ये व्यक्त केलेले परिणाम (अत्यंत परिणामकारक , थोडासा परिणामकारक, हीन) आणि निरीक्षणे दिली आहेत.

शासनाच्या कार्यक्रमांचे हस्तक्षेप अत्यंत परिणामकारक 40%, थोडासा परिणामकारक 48%, हीन 12%, परिणामकारकतेसाठी शून्य प्रमाण. सामाजिक संस्थांचे हस्तक्षे पाच्या बाबतीत अत्यंत परिणामकारक 40%, थोडासा परिणामकारक 45%, हीन 10%, खूप कमी परिणामकारक 5% आहे. स्थानिक नेतृत्वाद्वारे केलेली मध्यस्थी च्या बाबतीत अत्यंत परिणामकारक 50%, थोडासा परिणामकारक 33.3%, हीन 13.3%, खूप कमी परिणामकारक 3.4% आहे.

यावरून लक्षात येते की स्थानिक नेतृत्वाद्वारे केलेली मध्यस्थी सर्वाधिक परिणामकारक ठरली आहे 50% अत्यंत परिणामकारक), तर शासनाच्या कार्यक्रमांचे हस्तक्षेप मध्यम प्रमाणात प्रभावी आहेत 40% अत्यंत परिणामकारक. सामाजिक संस्थांचे हस्तक्षेप 40% अत्यंत परिणामकारक असून, थोडासा परिणामकारकतेचा टक्का 45% आहे, ज्याने दर्शवले की प्रभाव स्थानिक नेतृत्वापेक्षा किंचित कमी आहे. शासनाच्या कार्यक्रमांमध्ये लोकांना सेवा उपलब्धता चांगली वाटली, म्हणजे जनतेच्या दृष्टीकोनातून सकारात्मक अनुभव. सामाजिक संस्थांच्या हस्तक्षेपामुळे समुदायातील सहभाग

वाढला, ज्यामुळे सामाजिक सहकार्य आणि सहभाग सुनिश्चित झाला. स्थानिक नेतृत्वाद्वारे केलेल्या मध्यस्थीमुळे स्थानिक समस्या लवकर सुटल्या , म्हणजे निर्णय घेण्याची क्षमता आणि स्थानिक प्राधान्ये लक्षात घेऊन कार्यवाही झाली.

सांख्यिकीय दृष्ट्या, स्थानिक नेतृत्वाद्वारे केलेली मध्यस्थी सर्वाधिक प्रभावी ठरली , आणि गुणात्मक दृष्ट्या, ही मध्यस्थी स्थानिक समस्यांचे जलद निराकरण करण्यात आणि समुदायाच्या सक्रिय सहभागाला प्रोत्साहन देण्यात महत्त्वाची ठरली. शासनाचे हस्तक्षेप लोकांसाठी सेवा उपलब्धतेमध्ये सुधारणा करतात , तर सामाजिक संस्था समुदायामध्ये सहभाग वाढवतात, परंतु प्रभाव स्थानिक नेतृत्वाच्या तुलनेत किंचित कमी आहे.

शिफारशी व उपयोजन

वाशिम जिल्ह्यातील दलित-आदिवासी समाजाच्या सामाजिक समावेशनाचा अभ्यास दर्शवतो की शिक्षण, आरोग्य, रोजगार व स्थानिक शासन व्यवस्थेत प्रवेश वाढला असला तरी संरचनात्मक विषमता, सांस्कृतिक भेदभाव व विकास योजनांबद्दलची मर्यादित माहिती ही महत्त्वाची अडचण आहे. त्यामुळे संशोधनातून सूचित होते की समाजाच्या विकासासाठी स्थानिक पातळीवरील जागरूकता कार्यक्रम, कौशल्य-आधारित प्रशिक्षण, शैक्षणिक सक्षमीकरण आणि डिजिटल माहितीप्रवाहाची उपलब्धता वाढवणे अत्यावश्यक आहे. स्वयंसेवी संस्था, ग्रामपंचायती, शैक्षणिक संस्था व प्रशासन यांच्यात अधिक समन्वय झाल्यास सामाजिक मध्यस्थीची प्रक्रिया अधिक परिणामकारक ठरू शकते. या निष्कर्षांचे धोरणात्मक परिणाम असे दिसतात की सामाजिक समावेशनासाठी ग्रामस्तरीय आरोग्य व शिक्षण सेवांची गुणवत्ता वाढवणे, आदिवासी व दलित समाजासाठी लक्षित उपक्रमांची काटेकोर अंमलबजावणी करणे, तसेच स्थानिक युवकांचा नेतृत्व-विकास हा बदल घडवण्याचा केंद्रबिंदू ठरू शकतो. अभ्यास सूचित करतो की सामाजिक मध्यस्थीद्वारे संघर्षनिवारण, विश्वासनिर्मिती व हक्कांची जाणीव वाढवण्याचे प्रयत्न बळकट केल्यास वाशिम जिल्ह्यातील दलित-आदिवासी समाजाचे सामाजिक समावेशन अधिक परिणामकारकपणे साध्य होऊ शकते.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

1) Jogdand, P. G. (2020). *Dalit movement in India: Case of Maharashtra* (2nd ed.). Rawat Publications.
2) Saldanha, D. (2015). *Structure, consciousness and social transformation: The Adivasis in Thane District, Maharashtra*. Aakar Books.
3) Rao, V. S. (Ed.). (2019). *Adivasi rights and exclusion in India*. Routledge / Taylor & Francis Group.
4) Nathan, D., & Xaxa, V. (Eds.). (2012). *Social exclusion and adverse inclusion: Development and deprivation of Adivasis in India*. Oxford University Press.
5) Government of Maharashtra. (2012). *Maharashtra human development report 2012*. (Vivek Mehra / SAGE Publications for the State).
6) Census of India. (2011). *District Census Handbook Washim* (Part A & Part B). Office of the Registrar General & Census Commissioner, India. Retrieved from District Census Handbook (Washim).

7) Special District / Social Welfare Reports Washim. (2010–11). *Number of Dalit vastis, their population & development of Dalit vastis in the district* (District-level report). Directorate of Social Welfare / MahasDB (Maharashtra).

8) GIPE PRC. (2019). *PIP / Health & Human Development report: Washim District (PIP 2019–20)*. Government/PRC GIPE, Pune.